

تحلیل آثار حقوقی و اقتصادی صوری بودن معاملات و بررسی راهکارهای مقابله با آن در نظام حقوقی ایران

امیر عبدی

کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آمل، آمل، ایران.

چکیده:

پدیده صوری بودن معاملات یکی از چالش‌های اساسی و دیرپا در نظام‌های حقوقی و اقتصادی به‌شمار می‌رود که آثار و پیامدهای گسترده‌ای بر جریان مبادلات، نظم بازار و تحقق عدالت حقوقی برجای می‌گذارد. پژوهش حاضر با هدف بررسی تحلیلی ابعاد حقوقی و اقتصادی معاملات صوری و ارائه راهکارهای مقابله با آن در نظام حقوقی ایران تدوین شده است. نخست، با بهره‌گیری از تحلیل مفهومی، به تبیین انواع معاملات صوری (مطلق و نسبی) و تمایز آن‌ها از معاملات واقعی پرداخته و انگیزه‌های بروز این دسته معاملات—شامل فرار مالیاتی، تضییع حقوق طلبکاران و دور زدن مقررات بازار—را شناسایی می‌کند. سپس، مبانی حقوقی مرتبط به‌ویژه مواد ۱۳۰، ۱۹۰ و ۲۱۸ قانون مدنی و آثار فقهی اصل قصد و اراده واقعی مورد واکاوی قرار گرفته و جایگاه این مباحث در نظریه عمومی قراردادها در ایران تشریح می‌شود. تحلیل آثار حقوقی معاملات صوری نشان می‌دهد که این معاملات عمدتاً باطل تلقی شده و نه تنها هیچ اثری در روابط طرفین و اشخاص ثالث ندارند، بلکه ارتکاب آگاهانه آن‌ها می‌تواند زمینه‌ساز مسئولیت مدنی و کیفری نیز باشد. حمایت از اشخاص ثالث با حسن نیت و چالش‌های اثبات صوری بودن معامله از مهم‌ترین مسائل پیش‌روی دستگاه قضایی است که اغلب به اختلاف رویه‌های قضایی و فقدان وحدت رویه منجر شده است. از منظر اقتصادی، معاملات صوری به تضعیف شفافیت بازار، اختلال در نظام تأمین مالی و اعتبارسنجی و در نهایت افزایش بی‌اعتمادی در فضای کسب‌وکار می‌انجامد؛ ضمن آن‌که ابزاری رایج برای فرار مالیاتی و انتقال صوری دارایی‌ها در ورشکستگی‌ها محسوب می‌شود. در بخش راهکارها، مقاله بر لزوم اصلاح و تقویت مقررات ناظر بر بطلان معاملات صوری، گسترش ثبت الکترونیک معاملات، آموزش تخصصی قضات و مأموران اداری و بهره‌گیری از تجارب سایر کشورها تأکید می‌کند. در جمع‌بندی، ناکافی بودن مقررات موجود، چالش‌های اثبات و خلاءهای نهادی-فرهنگی عمده‌ترین موانع مقابله با معاملات صوری در ایران معرفی شده و پیشنهاد‌های اصلاحی در سه سطح قانونگذاری، نهادی و فرهنگی ارائه گردیده است. این نوشتار تلاش دارد با رویکردی جامع، پاسخی علمی به یکی از مسائل بنیادین حقوق خصوصی و اقتصاد ایران عرضه کند.

کلمات کلیدی: معاملات صوری، حقوق قراردادها، امنیت اقتصادی، فرار مالیاتی، بطلان معامله

۱. مقدمه

در نظام های حقوقی پیشرفته و کارکردگرا، معاملات نه تنها بستر توزیع عادلانه منابع و تحقق مناسبات مالی-اقتصادی اند، بلکه شالوده اعتماد عمومی به نظم حقوقی و شفافیت جریان ثروت محسوب می شوند. اعتبار هر معامله منوط به تطابق کامل شکل و صورت قرارداد با اراده و قصد واقعی طرفین و پیروی از الزامات قانونی و اخلاقی است (Wulandari, ۲۰۲۵). با این حال، در شرایطی که انگیزه های غیرمشروع یا سوداگری، فشارهای مقرراتی یا تمایل به دور زدن محدودیت های قانونی غالب می شود، پدیده ای به نام «صوری بودن معاملات» شکل می گیرد؛ یعنی وضع قرارداد یا ترتیبات ظاهری با هدف پوشاندن یا پنهان نمودن واقعیت امر و دستیابی به آثار حقوقی یا اقتصادی معین، بدون آنکه قصد واقعی یا اثر عملیاتی ناشی از آن وجود داشته باشد. (فروغی و همکاران، ۱۳۹۸)

چنین روندی، اگرچه ممکن است در نگاه اول ابزاری برای انعطاف پذیری اشخاص یا فعالان اقتصادی در مواجهه با موانع قانونی تلقی شود، اما در واقعیت نه تنها بنیان اعتماد به نظم حقوقی و حاکمیت قانون را تضعیف می کند، بلکه منجر به فقدان کارایی مبادلات، ایجاد عدم شفافیت در روابط بازار، گسترش زمینه های سوءاستفاده، تبعیض و فرار از پرداخت تکالیف قانونی و مالیاتی می شود. در برخی مصادیق، معاملات صوری بستری برای پولشویی، فرار مالیاتی کلان، تثبیت ناعادلانه مالکیت، انتقال ظاهری اموال با هدف تضییع حقوق طلبکاران یا حتی پنهان سازی دارایی ها در روند ورشکستگی هاست. از این منظر، تحلیل ابعاد صوری بودن معاملات، مرزهای حقوقی آن و مهم تر از آن، کشف راهکارهای مقابله مؤثر، واجد اهمیت کلیدی در سیاستگذاری حقوقی-اقتصادی معاصر به شمار می آید. (ابراهیم زاده، ۱۳۹۹)

در نظام حقوقی ایران، اصل تقدم اراده و قصد واقعی — هم از منظر عرفی و هم به اتکای مقررات قانون مدنی و آرای فقهی — اصلی پذیرفته شده و اصیلی است. مواد کلیدی از جمله ۱۹۰، ۱۹۱ و بالاخص ماده ۲۱۸ قانون مدنی، صراحتاً نیاز به وجود «قصد و رضای طرفین» و همچنین «مشروعیت جهت معامله» را مقرر داشته اند. با این وجود، تجربه ی عملی دستگاه قضایی و فضای اقتصادی کشور نشانگر وجود چالش هایی ساختاری و اثباتی در مواجهه با معاملات صوری است. از یک طرف، بار اثبات صوری بودن معامله عمدتاً بر عهده مدعی گذاشته شده و با دشواری های ذاتی در اثبات «نبود اراده واقعی» یا اثبات سوءنیت طرفین همراه است؛ از سوی دیگر، پراکندگی در رویه های قضایی و تفسیر موسع یا مضیق برخی مواد قانونی، گاه به تصمیم گیری های متعارض و نبود وحدت رویه منجر شده است. (هاشمی و همکاران، ۱۴۰۲)

مطالعه حاضر ناظر بر تجربه ایران، در پی پاسخ به پرسش های بنیادین زیر است:

- ماهیت، انواع و عوامل برانگیزنده معاملات صوری در نظام حقوقی ایران چیست؟
- آثار و پیامدهای معاملات صوری از منظر حقوق خصوصی (مانند بطلان، عدم نفوذ، حمایت از شخص ثالث با حسن نیت، مسئولیت های مدنی و کیفری) و اقتصاد کلان (نظم بازار، فرار مالیاتی، ناکارآمدی مالی و آثار اجتماعی-فرهنگی) چگونه قابل تحلیل و تبیین اند؟
- دستگاه قانونگذاری و قضایی چه تدابیر، سازوکارها و فرایندهایی را برای شناسایی، اثبات و مقابله با معاملات صوری در پیش گرفته و چه ضعف های اساسی در این زمینه وجود دارد؟
- و سرانجام، چه راهبردها و ابتکارات موثر داخلی و تطبیقی برای تقویت اعتبار معاملات، مقابله سازمان یافته با صوری گرایی و ارتقای شفافیت اقتصادی قابل پیشنهاد و پیاده سازی است؟

روش شناسی پژوهش بر بستر تحلیل بین رشته ای و ارزیابی انتقادی نقاط تلاقی حقوق، اقتصاد و جامعه شناسی نهاده شده است. بدین منظور، ابتدا با رویکردی نظری و تاریخی، مفهوم صوری بودن معامله، تمایز آن با معاملات واقعی، و انگیزه ها و زمینه های

بروز آن بر اساس منابع حقوقی و فقهی تحلیل خواهد شد. سپس با تمرکز بر مواد قانونی (از جمله مواد ۱۹۰، ۲۱۸، ۱۳۰ قانون مدنی)، آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور و رویه عملی دادگاهها، چالش های اثباتی و مصداقی مرور می شود. ابعاد اقتصادی پدیده مورد بحث، اعم از آثار بر حکمرانی اقتصادی، فرار مالیاتی و کارکرد بازارها بر اساس گزارش ها و پژوهش های تجربی بررسی شده و نهایتاً تجربه کشورهای پیشرو در مقابله با معاملات صوری (مانند فرانسه، آلمان و سیستم های کامن لا) و استنتاج های آنها برای اصلاح ساختار حقوقی و اجرایی ایران پیشنهاد می گردد. هدف اساسی این مقاله بازخوانی جامع وضعیت کنونی، تحلیل خلأهای قانونی و رویه های و تبیین ضرورت حرکت به سمت سیاستگذاری یکپارچه و شفاف در مقابله با معاملات صوری است تا در نهایت به پیشبرد شفافیت، عدالت، کارایی اقتصادی و اعتماد عمومی یاری رساند. چنین رویکردی، با تاکید بر واقع گرایی حقوقی و با بهره گیری از تجارب بومی و تطبیقی، می تواند هم در توسعه نظری علم حقوق قراردادها و هم در اصلاح فرآیندهای اجرایی و تقنینی کشور نقشی تعیین کننده ایفا کند.

۲. مبانی نظری و مفهومی صوری بودن معاملات

الف. مفهوم شناسی و مرزبندی نظری

در ادبیات حقوق قراردادها، تعیین مرز میان معامله واقعی و معامله صوری یکی از بنیادی ترین چالش ها در تضمین کارآمدی روابط حقوقی و اقتصادی به شمار می رود. در نگاه سنتی، قرارداد ابزاری برای تجلی اراده طرفین و تحقق آثار حقوقی مورد نظر آنها است، حال آن که صوری بودن معامله به معنای نبود قصد و اراده جدی یا فقدان تلاقی واقعی خواسته هاست. معیار شناسایی معامله صوری عمدتاً بر دو اصل استوار است: ظاهر معامله و حقیقت اراده طرفین (قصد انشایی) (Trebilcock & Leng, ۲۰۰۶). اگر ظاهر قرارداد چیزی جز واقعیت اراده باشد، احتمال وقوع صوری بودن فراهم خواهد شد. در متون کلاسیک و نوین علم حقوق (مخصوصاً حقوق فرانسه و آلمان)، همواره میان «معامله صوری» (Sham Transaction) و «معامله پوششی» (Simulated or Disguised Transaction) تمایز گذاشته اند. در حالت نخست، هیچ قصد واقعی به تحقق آثار معامله وجود ندارد؛ کل فرایند صرفاً پوششی برای فریب اشخاص ثالث یا مقامات است. در حالت دوم، هر چند معامله ظاهری انجام شده، اما اراده واقعی طرفین بر امر یا اثری متفاوت از ظاهر قرارداد قرار دارد (مانند انتقال ملک با قیمت غیر واقعی یا واگذاری اموال با هدف انتقال واقعی اما به نام غیر، در واقعیت برای مالکیت خود شخص). (وطنی و همکاران، ۱۴۰۲)

ب. اقسام معاملات صوری و مصداق پر کاربرد

معاملات صوری را از حیث گستره و انگیزه می توان به دودسته تقسیم کرد:

- صوری مطلق: معامله ای است که میان طرفین آن اراده عملی برای ایجاد هیچ گونه اثر حقوقی یا انتقال ثروت وجود ندارد و کل اقدام صرفاً در ظاهر و به منظور فریب یا دور زدن قانون است. نمونه اش: فروش صوری اموال برای خالی جلوه دادن دارایی نزد اجرای احکام.
- صوری نسبی (معامله پوششی): اراده واقعی طرفین بر اثری مغایر با ظاهر قرارداد قرار دارد؛ مانند وصیت نامه ای که به ظاهر انتقال ملک به فرزند است اما در واقع قصد حقیقی محروم ساختن ورثه خاص یا فرار از مقررات ارث بر آن حاکم است. (Spruk & Kovac, ۲۰۱۹)

در نظام اقتصادی-اجتماعی معاصر ایران، کاربردهای فراوانی برای معاملات صوری مشاهده می شود:

- فروش صوری خودرو یا ملک برای جلوگیری از توقیف اموال توسط بانک یا طلبکاران.
- انتقال ظاهری دارایی برای محروم ساختن یکی از ورثه یا دورزدن قواعد مالیات بر ارث.

- ایجاد قراردادهای صوری برای اخذ تسهیلات بانکی (مثلاً اخذ وام به پشتوانه سند صوری).
- معاملات صوری در حوزه شرکت‌ها به منظور کاهش مالیات، یا ایجاد ساختار مالکیت پیچیده جهت پنهان‌سازی سهامداران واقعی. (Purwanto et al., ۲۰۲۲)

پ. انگیزه‌ها و کارکردهای پنهان معاملات صوری

مهم‌ترین عوامل و انگیزه‌های رو آوردن به معاملات صوری عبارتند از:

۱. اهداف اقتصادی و مالیاتی: مهم‌ترین علت گسترش معاملات صوری، امکان گریز از نظامات سختگیرانه مالیاتی، کاهش هزینه انتقال یا فرار از عوارض و حقوق دولتی است.
۲. دورزدن محدودیت‌های قانونی یا قراردادی: از جمله موانع ثبت مالکیت، محدودیت‌های مشارکت اتباع خارجی، مقررات ارث، یا منع واگذاری اموال خاص.
۳. حفظ دارایی و فرار از ضبط: اجرای احکام دادگاه، تأمین خواسته یا توقیف اموال به نفع طلبکار، اشخاص را به انتقال صوری ملک یا سهام خود ترغیب می‌کند.
۴. سوءاستفاده برای اهداف مجرمانه یا پول‌شویی: با ایجاد زنجیره‌ای از معاملات صوری، منشأ و مسیر دارایی‌ها را پنهان می‌کنند.
۵. اهداف خانوادگی یا اجتماعی: از جمله جلوگیری از تقسیم دارایی میان برخی ورثه، محروم کردن زوج یا زوجه از حقوق قانونی یا ایجاد پوشش اجتماعی خاص.

ت. پیامدهای نظری و بنیادین صوری بودن معاملات

در تبیین زیربنای نظری معاملات صوری، باید خاطر نشان ساخت که نظم حقوقی مبتنی بر اعتماد به شکل و ظاهر معاملات است (اصل ظاهر یا «presumption of regularity»). اما چنانچه اعتماد به ظاهر قرارداد مخدوش شود، علاوه بر تزلزل در مشروعیت مبادلات، مخاطرات اجرایی و قضایی متعددی بروز خواهد کرد؛ به ویژه که تشخیص قصد واقعی اغلب بر عهده قاضی است و فرایند اثبات صوری بودن، دشوار و بعضاً دستخوش تفسیر شخصی قرار می‌گیرد. حقوق دانان معتقدند که معامله صوری اگر فاقد قصد انشایی باشد، مشمول عنوان «معامله باطل» است و به خودی خود هیچ اثری ندارد. اما چنانچه معامله صوری به قصد فریب اشخاص ثالث انجام شود (و ضرری متوجه آنها گردد)، باید نظام حمایتی ویژه‌ای برای اشخاص ذی‌نفع اندیشیده شود؛ چراکه در غیراین صورت، امنیت حقوق مالکیت در کل نظام اقتصادی مختل خواهد شد. (Lee, ۲۰۱۹)

ث. تمایز با مفاهیم مشابه

نکته مهم دیگر، تمایز میان معاملات صوری و مواردی همچون معاملات مبتنی بر تدلیس، معاملات اکراهی یا معاملات مستتر (پنهان شده) است. در تدلیس، فریب دادن یکی از طرفین معامله رخ می‌دهد، در حالی که در صوری بودن معامله، هر دو طرف از قصد واقعی عدم تحقق اثر معامله آگاه‌اند. همچنین باید میان معامله صوری و معامله نامشروع—که ظاهر و باطن هر دو حاکی از قصد واقعی اما برخلاف قانون است—تفاوت قائل شد.

۳. بررسی مبانی حقوقی صوری بودن معاملات در نظام حقوقی ایران

الف. اصول بنیادین حقوق قراردادها در ایران: تقدم قصد واقعی و اصالت اراده

شالوده نظریه قراردادها در حقوق ایران بر اصل حاکمیت اراده استوار است و هر قرارداد برای صحیح بودن نیازمند وجود قصد و رضاست (مواد ۱۹۱، ۱۹۴، ۱۹۷ قانون مدنی). اصل تقدم قصد واقعی در صحت و اعتبار معامله، نزد قانونگذار و فقه امامیه جایگاه محوری دارد. در آرای فقهی با تعبیر «العقود تابعه للقصد»، هدف و غایت نهایی لزوم تلاقی اراده طرفین با نتیجه قرارداد دانسته شده و تأکید می‌گردد که شکل و ظاهر معامله، صرفاً در صورت فقدان قرینه خلاف، مورد قبول خواهد بود. (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۹)

ب. مواد کلیدی قانون مدنی و ارتباط با صوری بودن معاملات

- ماده ۱۳۰ قانون مدنی: این ماده، ضرورت وجود قصد انشایی واقعی و صحت معامله را یادآور می‌شود و معاملات مبتنی بر اراده غیرواقعی را از اعتبار ساقط می‌کند. به بیان دیگر، هرگاه اثبات شود قصد صحیح برای انعقاد معامله موجود نبوده، آن معامله باطل است.

- ماده ۱۹۱: بر اساس این ماده، وقوع معامله منوط به قصد انشاء، یعنی اراده حقیقی و عملی طرفین است. اگر صرفاً صوری باشد، شمول حکم این ماده بر بطلان آن حتمی خواهد بود.

- ماده ۲۱۸: این ماده دقیق‌ترین نمود مقابله قانونگذار با معاملات صوری است: «هرگاه معلوم شود که معامله به قصد فرار از دین به طور صوری انجام شده، آن معامله باطل است.» این مقرره‌ای راهبردی است که عموماً در دعوی مربوط به اجرای احکام و مطالبات مالی، مستند استنباط دادگاه‌ها برای بطلان معاملات صوری واقع می‌شود.

پ. تبیین فقهی و رویکرد دکترین حقوقی

فقه امامیه همواره بر تقدم قصد واقعی تأکید دارد و ماده ۱۹۰ قانون مدنی ایران نیز—تحت تأثیر همین دیدگاه—در چهارچوب شرایط اساسی صحت معاملات، بر ضرورت وجود قصد و رضا پافشاری می‌کند. دکترین حقوقی نیز ضمن پذیرش اصل «ید ظاهر» (اعتماد بر ظاهر اسناد)، اذعان دارند که هرگاه خلاف این ظاهر به روشی متعارف (اقرار یا شهادت و دلایل علمی) اثبات گردد، اولویت با قصد واقعی خواهد بود (Harahap, ۲۰۲۵). بر این اساس، معاملات صوری، تحت هر عنوان (فرار از دین، فرار مالیاتی، تضییع حقوق ثالث)، باطل دانسته می‌شوند و آثار حقوقی، قابلیت استناد و آثار اقتصادی بر آن مترتب نمی‌باشد.

ت. تمایز میان معامله باطل، غیرنافذ و صحیح در بستر صوری بودن

در حقوق ایران و نیز دکترین تطبیقی، اگر معامله‌ای فاقد قصد انشایی یا مبتنی بر فریب باشد، حکمش «بطلان» است (مانند معامله صوری مطلق). در معاملات پوششی، وضعیت پیچیده‌تر است: اگر هدف اصلی پوشش دادن معامله‌ای غیرقانونی باشد، آن معامله نیز باطل تلقی می‌شود. اما اگر هدف پوشش، انجام معامله قانونی‌ای به صورت غیرعلنی باشد—بدون هدف تقلب یا تضییع حقوق ثالث—در برخی موارد قابلیت نفوذ برای بخش واقعی معامله قائل می‌شوند؛ مشروط به این که مغایرت با نظم عمومی یا قواعد امری نداشته باشد (Benelfakih, ۲۰۲۴)

ث. تحلیل قواعد عام: خیار تدلیس، بطلان ناشی از تقلب و ممنوعیت فریب

علاوه بر مقررات فوق، قواعد عامی مانند خیار تدلیس، بطلان ناشی از دروغ و تدلیس در انعقاد معامله و ممنوعیت هرگونه تقلب یا فریب (اصل منع تقلب) نیز دست‌آویز محکمی برای بطلان معاملات صوری در نظام حقوقی ایران است. هرگاه ثابت شود که معامله به نیت فریب نظام مالی، مراجع قضایی یا اشخاص ثالث صورت گرفته، می‌توان آن معامله را بی‌اثر دانست (Anku-Tsede, ۲۰۱۳)

ج. حمایت از شخص ثالث با حسن نیت و چالش‌های اثبات

در نظام حقوقی ایران و نیز در تجارب تطبیقی، حمایت از شخص ثالث با حسن نیت از اصول مترقی در مقابله با آثار مخرب معاملات صوری است. به عبارت دیگر، اگر شخصی با حسن نیت و بدون اطلاع از صوری بودن معامله، ذی‌نفع یا مالک گردد، اغلب رویه قضایی به حفظ حق او تمایل دارد تا نظم و قطعیت در روابط اقتصادی-اجتماعی دچار خدشه نشود. با این حال، مرز میان سوءنیت، اطلاع و مشارکت در صوری بودن، یکی از پیچیده‌ترین منازعات دادرسی را در دعاوی مربوط به معاملات صوری رقم زده است.

چ. رویکرد تطبیقی و جایگاه معاملات صوری در سایر نظام‌های حقوقی

در حقوق فرانسه، اصولی چون «La simulation» و نهاد «Action Paulienne» (دعوی تقلب بر طلبکاران) به طور خاص برای مقابله با معاملات صوری و حمایتی از طلبکاران طراحی شده‌اند و رویه قضایی این کشور در موارد متعدد به بطلان مطلق یا نسبی چنین معاملات رأی داده است (Mazeaud et Chabas, ۲۰۰۰). در حقوق آلمان نیز، بند ۱۱۷ قانون مدنی (BGB) معامله صوری—که فاقد قصد واقعیت است—را باطل می‌داند ولی اگر پس‌پرده معامله جدی‌ای صورت گرفته باشد، آن معامله معتبر است. (Kasim et al., ۲۰۲۵)

در جمع‌بندی، هرچند در قوانین ایران مقررات خاص و صریحی پیرامون معاملات صوری محدود است، اما با تکیه بر اصول بنیادین قراردادهای، مقررات امری مندرج در قانون مدنی و دکتترین فقهی، ابزار لازم برای مقابله با این پدیده در اختیار محاکم و اصحاب دعوی قرار دارد. با این حال، فقدان رویه واحد، دشواری اثبات و گاه نبود شفافیت قانونی، زمینه‌ساز تداوم و تشدید پیامدهای منفی معاملات صوری در ایران گردیده که ضرورت بازنگری قانونی و ارتقای سازوکارهای اجرایی در این عرصه را بیش از پیش نمایان می‌سازد. (ابری مطلبی گل‌عذانی، ۱۴۰۳)

۴. تحلیل آثار حقوقی صوری بودن معاملات

بررسی آثار حقوقی معاملات صوری، مستلزم توجه دقیق به مبانی نظری قراردادهای، مواد قانونی، رویه قضایی و دستورکار سیاست‌گذاری حقوقی و اقتصادی است. معاملات صوری از جنبه‌های مختلف، ارکان بنیادین حقوق خصوصی و نظم اقتصادی را متاثر می‌سازند. این تأثیرات را در چهار محور اصلی باید بررسی کرد:

الف) بطلان یا عدم نفوذ قراردادهای صوری

یکی از مهم‌ترین مصادیق واکنش نظام حقوقی در مواجهه با معاملات صوری، حکم به بطلان یا عدم نفوذ آن‌هاست. در نظام حقوق مدنی ایران، معامله صحیح مبتنی بر وجود اراده واقعی (قصد جدی و رضا) است که عدم وجود آن، موجبات بطلان قرارداد را فراهم می‌سازد. ماده ۱۹۰ ق.م. شرایط اساسی صحت معامله را برشمرده است و ماده ۱۳۰ با بیانی شفاف اعلام

می‌کند معامله‌ی بدون قصد انشا، فاقد اعتبار است. در معاملات صوری مطلق—یعنی جایی که طرفین صرفاً نمایشی از انعقاد قرارداد ارائه می‌دهند و در واقع فاقد اراده تحقق هرگونه اثر حقوقی‌اند—معامله باطل و از ابتدا هیچ اثری در عالم حقوق ندارد.

در معاملات صوری نسبی یا پوششی، اما، موضوع اندکی پیچیده‌تر است. در این موارد، ظاهر قرارداد پوششی برای اراده اصلی است و باید با روش‌های حقوقی، مانند شهادت شهود، اقرار طرفین یا کشف قصد باطنی، تکلیف واقعی آن روشن شود. ماده ۲۱۸ قانون مدنی صراحت دارد: «... هرگاه معلوم شود که معامله به قصد فرار از دین به طور صوری انجام شده است، آن معامله باطل است.» در عملکرد دادگاه‌ها، اثبات قصد واقعی به عهده مدعی (غالباً طلبکار یا ذی‌نفع) است و صرف وجود سند رسمی یا عادی به خودی خود اصل صحت ظاهری معامله را بر هم نمی‌زند؛ مگر اینکه مدارک و قرائن کافی بر نبود قصد انشایی ارائه گردد. این امر سبب شده تا رویه قضایی ایران در موارد متعدد، بار اثبات سنگینی برای اثبات صوری بودن مطالبه کند و در عین حال، در پرونده‌های با شواهد روشن، حکم بطلان صادر نماید. از منظر تطبیقی، ساختار قانونگذاری فرانسه نیز بر همین اساس است: اصل بر صحت نمای ظاهری معاملات است، اما قدرت اثبات قصد واقعی و کشف حقیقت نزد دادگاه محفوظ است. این پارادایم در حقوق ایران نیز با اقبال گسترده‌ای روبروست و در رویه دیوان عالی کشور نیز تأکید شده که چنانچه معامله‌ای به قصد تقلب یا فرار از دین صوری باشد، نه تنها فاقد اثر، بلکه قابل ابطال قضایی است. (امیدوار و همکاران، ۱۴۰۲)

ب) وضعیت حقوقی اشخاص ثالث: حمایت و استثنائات

مسئله حمایت از اشخاص ثالث با حسن نیت، یکی از چالش‌برانگیزترین حوزه‌های حقوقی در معاملات صوری است. ماده ۲۲ قانون ثبت اسناد و ماده ۴۷ همین قانون، ثبت رسمی معاملات را معیار اعتبار دانسته و در عمل، حمایت از مالک رسمی مشهود است. بر این اساس، اگر شخص ثالثی، بدون اطلاع از صوری بودن معامله و با اعتماد به اسناد رسمی یا عادی، ذی‌حق یا مالک گردد، در غالب موارد حمایت قانونی از وی مقدم است—مگر اینکه نقش و همدستی او در صوری بودن احراز شود. این حمایت، تضمینی برای ثبات حقوقی و امنیت معاملات است؛ چراکه اگر هر معامله‌ای بتواند به صرف ادعای صوری بودن توسط یکی از طرفین یا اشخاص ثالث، نفی و بی‌اثر شود، ثبات نظام مالکیت و اعتبار اسناد به شدت آسیب خواهد دید. در بسیاری از دعاوی، بار اثبات همدستی یا سوءنیت شخص ثالث عملاً بر عهده مدعی قرار می‌گیرد که غالباً اثبات آن سخت و پیچیده است.

در نظام حقوقی ایران، این تعامل میان اصل صحت معاملات و اصل حمایت از اشخاص ثالث، در ده‌ها رای وحدت رویه و نظریه مشورتی مطرح بوده است. حمایت از شخص ثالث با حسن نیت، به‌ویژه در روابط بانکی (اعتبار وثایق)، معاملات مستغلات و حتی حوزه شرکت‌ها، جذابیت خاصی دارد. از منظر رویه قضایی، به‌محض اثبات آگاهی شخص ثالث از صوری بودن یا مشارکت وی در عملیات فریب، مصونیت او زائل می‌شود و آثار حقوقی معامله صوری نسبت به او هم جاری می‌گردد (همچون بازگشت ملک به طلبکار اصلی یا استرداد منافع). در حقوق تطبیقی (اخص فرانسه و آلمان)، نهادهایی مانند «تسلیم قضایی دارایی» و «دعوی پلین» (Action Paulienne) پیش‌بینی شده که به شخص ثالث با حسن نیت اجازه دفاع از حقوق خود و حفظ منافعش را می‌دهد، اما نه زمانی که اثبات گردد او آگاهانه وارد معامله صوری شده یا منفعت مستقیم از تقلب برده است.

ج) مسئولیت‌های مدنی و کیفری ناشی از معاملات صوری

- مسئولیت مدنی: معامله صوری، چنانچه منجر به اضرار اشخاص ثالث، تضییع حقوق طلبکار یا ورود زیان به دولت (مثلاً از باب فرار مالیات)، شود، مسئولیت مدنی مرتکبین را در پی خواهد داشت. مطابق مواد ۳۰۷ و بعد قانون مدنی، هرکس ضرری به غیر رساند، ملزم به جبران خسارت خواهد بود. نقل و انتقال صوری، به‌ویژه اگر به واسطه تبانی برای تضعیف حقوق طلبکار یا دولت صورت گیرد، تحت شمول مسئولیت جبران کامل زیان قرار می‌گیرد.

- مسئولیت کیفری: در پاره‌ای موارد—از جمله انتقال مال به قصد فرار از دین (موضوع ماده ۲۱۸ ق.م. و ماده ۶۶ قانون اجرای احکام مدنی)، فرار مالیاتی (مواد ۲۷۴، ۲۷۵ قانون مالیات‌های مستقیم)، یا پول‌شویی—معاملات صورتی واجد وصف کیفری نیز می‌گردد. مرتکبان، حسب مورد با مجازات‌هایی چون حبس تعزیری، جریمه نقدی، انفصال از خدمات و ابطال مدارک روبرو خواهند بود. در نظام قضایی ایران، اثبات این جرایم مستلزم احراز قصد و علم به صورتی بودن و نتیجه (ورود ضرر به غیر یا دولت) است؛ این امر اگرچه حمایت مضاعف از اشخاص زیان‌دیده فراهم می‌کند، اما در عین حال اثبات سوءنیت و ارتکاب عمدی را به دلیل ماهیت پنهان توافقات صورتی دشوار می‌سازد.

در حقوق تطبیقی نیز، به‌ویژه در نظام آلمان و فرانسه، قوانین مشابهی به‌منظور حمایت از نظم عمومی اقتصادی و جلوگیری از سوءاستفاده از نهاد قرارداد وجود داشته و گاه حتی مجازات‌های شدیدتری نیز اعمال می‌شود.

د) تأثیر بر دعاوی اثبات مالکیت، اثبات دعوا و ابطال اسناد

یکی از پرکاربردترین ابزارهای دفاعی و هجومی در دعاوی حقوقی، استناد به صورتی بودن معاملات است. اثبات یا نفی صورتی بودن می‌تواند سرنوشت بسیاری از دعاوی—از جمله ابطال سند، اثبات مالکیت، الزام به تنظیم سند رسمی، یا حتی استرداد وجوه—را تعیین کند. دادگاه‌ها بنا بر اصل صحت معاملات، ابتدائاً ظاهر اسناد و معاملات را صحیح می‌انگارند، اما با ارائه قرائن، شواهد و دلایل متقن، امکان شکستن ظاهر و کشف حقیقت وجود دارد. بار اثبات صورتی بودن، اصولاً بر دوش مدعی (عمدتاً طلبکاران، وارثان یا اشخاص متضرر) است و عناصر کلیدی برای اثبات عبارتند از: نبود مبادله واقعی وجه یا مال، وجود روابط نزدیک خانوادگی یا تجاری بین طرفین، نبود قرائن مادی مبنی بر تصرف یا استفاده واقعی از مال مورد معامله، و تضاد واضح بین هدف اعلامی و واقعیت رفتار طرفین پس از معامله.

در دهه‌های اخیر، با پیچیده‌تر شدن روابط اقتصادی و کاربرد فزاینده معاملات صورتی در حوزه شرکت‌ها، املاک و فعالیت‌های بانکی، روبه قضایی هم پیچیدی بیشتری یافته است. مطالعات انجام گرفته حاکی از آن است که بعضاً تضاد بین دادگاه‌های بدوی، تجدیدنظر و دیوان عالی کشور در تفسیر صورتی بودن و نحوه اثبات آن به چشم می‌خورد و این امر ضرورت ایجاد وحدت رویه و آموزش قضات در این عرصه را دوچندان ساخته است. (جوادی و همکاران، ۱۴۰۱)

۵. اثرات و پیامدهای اقتصادی صورتی بودن معاملات

تأثیر معاملات صورتی صرفاً به بُعد حقوقی محدود نمی‌شود، بلکه آثار عمیق، مخرب و بعضاً ویرانگری بر نظم بازار، رقابت سالم، عدالت مالیاتی، سلامت نظام مالی و حتی توسعه اقتصادی کلان دارد. چهار حوزه اصلی تأثیر به شرح زیر است:

الف) تأثیر بر بازار و رقابت سالم اقتصادی

معاملات صورتی تقریباً همیشه با هدف تقلب نسبت به رقبا، فرار از مقررات نظارتی یا ایجاد برتری ناعادلانه صورت می‌گیرد. رواج این پدیده، سدی بزرگ بر سر راه توسعه بازار کارآمد، شفاف و پیش‌بینی‌پذیر است. شرکت‌ها یا اشخاصی که با معاملات صورتی از پرداخت مالیات یا عوارض فرار می‌کنند، مزیت ناعادلانه‌ای نسبت به رقبای شفاف و منظم یافته و بدین ترتیب، رقابت سالم را تضعیف می‌کنند. در بازار املاک، خودرو، سهام شرکت‌ها و حتی فعالیت‌های تولیدی و وارداتی، معاملات صورتی منجر به بروز پدیده "دارایی‌های موهوم" و گردش سرمایه‌های غیرواقعی می‌شود. چنین اختلالی در مالکیت واقعی و شناسایی دارایی‌ها، نظام اعتبارسنجی، تخصیص منابع بانکی، شفافیت ترازنامه‌ها و حتی جلب سرمایه‌گذاری خارجی را با تهدید جدی روبرو می‌سازد.

افزون بر این، عدم شفافیت و پوشش های صوری منجر به بی اعتمادی فعالان اقتصادی نسبت به بازیگران اصلی بازار شده و ریسک معامله با شرکت ها یا اشخاص ناشناخته را بالا می برد. چنین فضایی، عملاً هزینه مبادله را افزایش داده و انگیزه سرمایه گذاری و توسعه را به شدت کاهش می دهد.

ب) فرار مالیاتی و آثار آن بر اقتصاد ملی

یکی از اصلی ترین کارکردهای معاملات صوری، فرار سیستماتیک از مالیات بر درآمد، نقل و انتقال، مسکن، ثروت و حتی ارزش افزوده است. بنابر برآوردهای سازمان امور مالیاتی ایران (۱۴۰۲)، درصد بالایی از درآمدهای مالیاتی بالقوه کشور، به دلیل معاملات ظاهری و گزارش دهی ناصحیح، وصول نمی شود. این پدیده، یکی از گلوگاه های اصلی فساد سیستمی در اقتصاد ایران است و چرخه های از عقب ماندگی، فقدان عدالت توزیعی، ضعف تأمین مالی دولت و نهایتاً رشد نابرابری اجتماعی را رقم می زند. با افزایش پیچیدگی تکنیک های معاملات صوری و بکارگیری روش های مداربسته، شناسایی این قبیل تخلفات برای دستگاه مالیاتی به مراتب دشوارتر شده است. ابزارهایی چون انتقال پیاپی املاک، تنظیم قراردادهای صوری فروش و اجاره یا ایجاد شرکت های کاغذی نمونه های رایج در اقتصاد ایران است. نتیجه بلندمدت آن، کاهش درآمد دولت، زوال خدمات عمومی، رکود سرمایه گذاری و تضعیف چرخش ثروت در اقتصاد ملی است.

ج) اختلال در نظام مالی و اعتبارسنجی بانک ها

در حوزه بانکی و مؤسسات مالی، معاملات صوری غالباً با هدف تضمین صوری تسهیلات یا فریب نظام اعتبارسنجی صورت می گیرد. اعطای وام به پشتوانه وثایق صوری (مانند اسناد ملکی یا شرکتی فاقد ارزش واقعی) سبب می شود که منابع بانکی بجای تخصیص به فعالیت های مولد یا فعالان شفاف، صرف تأمین منافع گروه های ذی نفوذ و فرصت طلب گردد. در سطح کلان، این رویه به پیدایش دارایی های غیرواقعی، افزایش ریسک نکول، کتمان زیان های بانکی و نهایتاً بحران های مالی نظیر ورشکستگی بانک ها منجر شده است. بر طبق پژوهش های بانک مرکزی و گزارشات بانک جهانی، حجم دارایی های موهوم و تسهیلات معوق ناشی از رویکردهای صوری در اعطای اعتبار، از عوامل بنیادین شکست سیاست های توسعه مالی و بحران های بانکی در اقتصادهای در حال گذار نظیر ایران است.

د) صوری بودن معاملات در فرآیند ورشکستگی

بخش مهمی از معاملات صوری در ایران و بسیاری از کشورها، در بستر ورشکستگی اشخاص حقیقی و حقوقی رخ می دهد. انتقال دارایی پیش از اعلام ورشکستگی به بستگان یا شرکای تجاری (انتقالات به ظاهر واقعی اما فاقد حقیقت) صورتی رایج از تزییع حقوق طلبکاران و نادیده گرفتن نظم عمومی اقتصادی است (مواد ۵۰۰ و ۵۰۱ قانون تجارت). چنانچه دادگاه کشف کند که انتقال دارایی با هدف محروم کردن طلبکار، فرار از پرداخت بدهی یا حتی حفظ ظاهر اعتبار شرکت صورت گرفته، بر اساس مقررات می تواند چنین معاملات را باطل یا ابطال پذیر اعلام کند و دارایی را به توده ورشکستگی بازگرداند. بی توجهی به جنبه طراحانه و سیستماتیک این نوع معاملات، نه تنها عدالت توزیعی در ورشکستگی را خدشه دار می کند، بلکه در نهایت بداعتی های قانونی بازندگان را در بستنی مالی تقویت و انگیزه تخلف را افزایش می دهد.

در مجموع، تحلیل آثار حقوقی و اقتصادی معاملات صوری نشان می دهد که این پدیده نقطه تلاقی بحران شفافیت حقوقی، عملکرد ناکارآمد دستگاه های مالی و ضعف سازوکارهای اجرایی و نظارتی در ساختار اقتصادی ایران است. تداوم گسترده معاملات صوری بدون تدابیر اصلاحی و رویکرد منسجم حقوقی-اقتصادی، تهدیدی جدی برای نظم عمومی، عدالت اجتماعی و توسعه پایدار خواهد بود. (غلامی و شهبازی نیا، ۱۳۹۶)

۶. رویه قضایی ایران در مواجهه با معاملات صوری

در نظام حقوقی ایران، اثبات صوری بودن یک معامله همواره با چالش‌هایی جدی همراه است، زیرا اصل بر صحت و اراده جدی طرفین در انعقاد قراردادها است (اصل صحت معاملات و ظاهر اسناد). بنابراین، نظام قضایی ایران حساسیت بالایی نسبت به دعاوی مربوط به صوری بودن معاملات از خود نشان داده و با دقت به بررسی قرائن و شواهد جانبی می‌پردازد. بار اثبات دعوی صوری بودن معامله، مطابق اصول کلی آیین دادرسی، بر عهده مدعی است و صرف ادعا کفایت نمی‌کند. آنچه دادگاه‌ها را ملزم به ورود به ماهیت بررسی صوری بودن می‌سازد، کشف قصد واقعی طرفین و ارزیابی مجموعه‌ای از دلایل است؛ اعم از اسناد، شهادت شهود، اقرار و مهم‌تر از همه، رفتار طرفین پیش و پس از معامله. در آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور (مانند رأی وحدت رویه ۷۱۸ مورخ ۱۳۹۰/۱۲/۱۵)، آشکارا تصریح شده است که صرف ارائه یک قرارداد یا سند، دلیل بر قطعیت وقوع اثر حقوقی نیست، بلکه دادگاه باید احراز کند که طرفین قصد واقعی انعقاد معامله و ایجاد تعهدات ناشی از آن را داشته‌اند.

۱. معاملات صوری برای فرار از دین و حقوق طلبکاران: یکی از زمینه‌های پرتکرار مراجعه به دادگاه‌ها در حوزه معاملات صوری، دعاوی مربوط به فرار از دین است؛ به‌ویژه زمانی که بدهکاران، با انتقال صوری اموال خود به نزدیکان یا اشخاص ثالث، سعی در دور نگاه داشتن دارایی از دسترس طلبکار دارند. در این موارد، رأی دادگاه‌ها عمدتاً با استناد به مواد ۲۱۸ و ۱۳۰ قانون مدنی - و تکیه بر اصل حفظ حقوق طلبکاران - مبادرت به بطلان معامله یا ابطال سند می‌کنند. برای مثال، رأی شعبه ۴ دیوان عالی کشور (ش. ۳۱۱/۲۹ - ۱۳۸۲) به روشنی بیان می‌کند که «هرگونه معامله‌ای که ماهیت آن، وسیله انتقال ظاهر دارایی از چنگ طلبکار باشد، حسب اثبات صوری بودن، باطل و بلااثر است و وضعیت پیشین اعاده می‌گردد.» قضات در این دعاوی به نشانه‌هایی چون عدم پرداخت واقعی ثمن، باقی ماندن ملک نزد انتقال‌دهنده و خصوصاً روابط نزدیک خانوادگی میان انتقال‌دهنده و انتقال‌گیرنده توجه ویژه دارند و این قرائن را به همراه سایر دلایل برای احراز صوری بودن و اثبات هدف معامله به کار می‌گیرند. نکته قابل تأمل، آن است که دادگاه‌ها، حتی در صورت ثبت رسمی معامله، در صورتی که به قصد فرار از دین بودن آن اثبات شود، حکم به بطلان معامله می‌دهند. در این شرایط، نه تنها معامله کان لم یکن تلقی می‌شود، بلکه اقدامات بعدی نیز متناسب با حفظ حقوق طلبکاران بازسازی می‌گردد.

۲. دعاوی ابطال یا تصحیح اسناد رسمی و اثبات مالکیت: در نظام ثبت اسناد ایران، اسناد رسمی از اعتبار ویژه‌ای برخوردارند و اصل بر صحت و تمامیت آنها است. اما رویه قضایی در مواردی که صوری بودن معامله محرز شود، این اصل را استثنا می‌کند و حکم به بی‌اعتباری سند یا ابطال آن می‌دهد. برای نمونه، رأی شعبه ۲۷ دیوان عالی کشور (۱۳۹۸) تصریح می‌کند: «در معاملاتی که اثبات می‌شود صرفاً جنبه نمایشی داشته و قصد انشای واقعی نبوده است، سند رسمی نیز فاقد اثر است و دادگاه می‌تواند حکم به ابطال آن صادر کند.» همچنین، در دعاوی اثبات مالکیت زمانی که یک طرف مدعی صوری بودن معامله (به‌خصوص بیع) است، دادگاه‌ها با بررسی دقیق اوضاع و احوال و دلایل ابزاری مانند شاهد، اقرار و گزارش کارشناسی، اصل موضوعیت سند را باطل و مالکیت واقعی را مستقر می‌سازند. با این حال، نکته مهم در رویه این است که کیفیت بررسی و ارزش‌گذاری ادله اثبات صوری بودن معامله ممکن است در شعب مختلف یا نزد قضات متفاوت، با ضعف انسجام روبه‌رو شود. گاهی برخی دادگاه‌ها صرف بستگان بودن طرفین یا ناهمخوانی قیمت با ارزش واقعی را دلیل کافی نمی‌دانند و احیاناً قرائن جمعی را با دقت بیشتری ارزیابی می‌کنند.

۳. حمایت از اشخاص ثالث با حسن نیت: یکی دیگر از دغدغه‌های رویه قضایی، حفاظت همزمان از نظم عمومی و اشخاص ثالث بی‌اطلاع یا دارای حسن نیت است. مطابق رأی وحدت رویه‌های متعدد و اصولی در نظام حقوقی ایران، اگر شخص ثالث با حسن نیت و بدون اطلاع از صوری بودن معامله، مال یا حقی را تحصیل کرده باشد، معمولاً مورد حمایت قرار می‌گیرد (بر مبنای ماده ۲۲ قانون ثبت اسناد و مواد مشابه عرفی). تنها در صورتی که دادگاه احراز کند

شخص ثالث در ایجاد معامله صوری یا در بهره‌برداری از ظاهر فریبنده سهیم بوده، این حمایت زائل می‌شود. در جریان عملی، اثبات حسن نیت و عدم آگاهی شخص ثالث، به یک موضوع محوری و محل اختلاف تبدیل شده که گاهاً رویه‌ها در آن متشکست است؛ برخی مراجع دادگستری بار اثبات را بر دوش مدعی صوری بودن گذاشته‌اند و برخی دیگر، حسن نیت را امر قابل اثبات توسط شخص ثالث دانسته‌اند.

۴. تحلیل انتقادی: چالش‌های رویه‌ای و پیامدهای آن: نکته قابل توجه و انتقاد اساسی به رویه‌های دادگاه‌ها در این حوزه، نبود وحدت عملکرد منسجم و وجود اختلاف در سطح شعب یا حتی قضات است. در مواردی، استناد به قرائن و شواهد (روابط خانوادگی، پرداخت ثمن، تحویل مال و...) به گونه‌ای متفاوت تفسیر می‌شود و این امر به پیش‌بینی‌ناپذیری نتایج دادرسی، کاهش اعتماد عمومی به دستگاه قضا و افزایش انگیزه برای انجام معاملات صوری می‌انجامد. همچنین، در تعدادی از آرای صادره، میل دادگاه‌ها به اصالت ظاهر سند، حتی با وجود قرائن جدی دال بر صوری بودن، مایه نگرانی است؛ چرا که ممکن است امکان فرار از مسئولیت یا استمرار معاملات صوری فراهم شود. این تشکست، فارغ از جنبه نظری، در عمل به زیان کارآمدی نظام حقوقی و عدالت حقوقی عمل می‌کند و اصلاح رویه‌ها و هماهنگی بیشتر در تفسیر و اعمال مواد قانونی را ضروری می‌سازد.

برآیند مجموع آرای صادره از محاکم ایران و دیوان عالی کشور، نشان از پذیرش اصل و قاعده صحت ظاهر اسناد و اصل آزادی اراده دارد؛ اما با اثبات هدف غیرقانونی (فرار از دین، تضعیف حقوق ثالث یا سایر راهکارهای سوءاستفاده)، دستگاه قضایی معامله را باطل یا بی‌اثر می‌داند. در این میان، چالش اصلی، همسان‌سازی رویه عملی دادگاه‌ها و تدوین دستورالعمل‌های فنی برای نحوه رسیدگی و ارزیابی ادله صوری بودن است. راهکارهایی مانند آموزش تخصصی قضات، ارائه دستورالعمل‌های واحد، استفاده از کارشناسان مستقل اقتصاد و حسابداری در ارزیابی معاملات صوری و به‌روزرسانی مقررات در این زمینه، می‌تواند موجب کارآمدی بیشتر در کشف حقیقت و استقرار عدالت گردد.

رویه قضایی ایران در مواجهه با معاملات صوری، اگرچه بستر مناسبی برای مقابله با سوءاستفاده و فساد فراهم آورده، اما همچنان به دلیل فقدان وحدت رویه و دشواری احراز قصد واقعی، نیازمند بازنگری و ارتقا در فرآیندهای رسیدگی و ادله اثبات است. توجه به محورهای فوق، توسعه ساختار فنی و دانش‌افزایی مستمر در میان قضات، نقشی کلیدی در اعتبار و اثربخشی نهایی مقابله با معاملات صوری خواهد داشت. (فروغی و همکاران، ۱۳۹۸)

۷. راهکارهای مقابله با معاملات صوری در نظام حقوقی ایران

الف) اصلاح و تقویت قوانین

یکی از ریشه‌ای‌ترین راهکارهای مقابله با معاملات صوری در هر نظام حقوقی، بازنگری و اصلاح بسترهای تقنینی است. هرچند قوانین مدنی ایران—به‌ویژه مواد ۱۳۰، ۱۹۱ و ۲۱۸ قانون مدنی—تا اندازه‌ای به مسئله صوری بودن معاملات پرداخته‌اند، اما پراکندگی، ابهام و کافی نبودن مقررات سبب شده است که هم در سطح نظری، هم عملی، مواجهه با این پدیده دچار تزلزل گردد. تدوین قانون جامعی که صراحتاً تعریف، انواع، آثار و روش‌های اثبات معاملات صوری را مشخص کند، ضرورتی انکارناپذیر محسوب می‌شود.

از جمله الزامات این اصلاح، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تدوین مقررات روشن درباره نیت و قصد واقعی طرفین: اگر هدف قانونگذار شفاف‌سازی است، باید مقرراتی وضع گردد که دادگاه‌ها را به کشف قصد انشایی ملزم کند و معیارهای عملی (نظیر پرداخت واقعی ثمن، تصرف مادی، اقرار یا شهادت معتبر) به روشنی در قانون بیان شود؛ الگویی که در قانون مدنی فرانسه و آلمان نیز اعمال شده است.

- تقویت ضمانت اجرای کیفری در قبال تقلب و معاملات صوری: به ویژه در صورتی که با هدف فرار از دین، تقلب نسبت به مقررات یا فرار مالیاتی انجام می شود، لازم است ابزارهای تنبیهی بازدارنده در نظر گرفته شود. در این خصوص، الهام از مقررات کیفری مرتبط با کتمان دارایی در حقوق تطبیقی، مانند ماده ۱۲۱-۷ فرانسه، می تواند مفید باشد.

- حمایت از اشخاص ثالث با حسن نیت: قوانین باید به شکل روشن، معیارهای حمایت از مالکیت و حقوق اشخاص ثالث با حسن نیت را تعریف و جبران خسارت آنها را در فرض ابطال معاملات صوری تضمین کند. این امر موجب خواهد شد از یک سو هدف مقابله با تقلب حفظ و از سوی دیگر اعتماد عمومی به نظام ثبت و اسناد تضعیف نشود.

- وضع محدودیت های قانونی بر انتقال حقوق طلبکاران: از آنجا که معاملات صوری اغلب با هدف تضعیف حقوق طلبکاران صورت می گیرد، مقررات باید امکان توقیف سریع چنین نقل و انتقالاتی توسط طلبکاران و نهادهای نظارتی را فراهم کند. تجربه کشورهای چون انگلستان و فرانسه، در تدوین رویه های موسوم به "دعوی تهاتر تقلب آمیز" (action paulienne)، می تواند برای نظام ایران راهگشا باشد.

در مجموع، تقنین شفاف، مستمر و با تأکید بر ابزارهای ترکیبی (مدنی و کیفری) می تواند زمینه ساز کاهش انگیزه برای انجام معاملات صوری و افزایش اثربخشی عملی نهادهای حقوقی باشد. (هاشمی و همکاران، ۱۴۰۲)

ب) تدابیر نهادی و سیستماتیک

مسئله صوری بودن معاملات، افزون بر جنبه تقنینی، واجد ابعاد عمیق نهادی و سیستمی است که غفلت از آن موجب استمرار خلأها و ناکارآمدی عملی می شود. تجربیات کشورها نشان داده است که پیشگیری موثر، تنها از طریق مدرن سازی سازوکارهای ثبت، کنترل و نظارت میسر است.

- الزام به ثبت الکترونیک معاملات مهم: گسترش سامانه های آنلاین ثبت معاملات (نظیر سامانه املاک و مستغلات) و فراهم سازی امکان رصد و ردگیری همه مراحل نقل و انتقالات، عملاً حصول معاملات صوری خارج از نظام معمول ثبت اسناد را دشوار می سازد. به ویژه، رصد معاملات با موضوعیت اموال غیرمنقول، دارایی های ارزنده یا میان اشخاص نزدیک (خانوادگی/شرکای تجاری) باید با دقت مضاعفی صورت گیرد.

- ایجاد پایگاه های اطلاعاتی یکپارچه: تشکیل بانک اطلاعاتی با قابلیت ثبت پیشینه حقوقی، مالی و ارتباطات طرفین معامله، ابزار مهمی برای تجزیه و تحلیل الگوهای مشکوک و تشخیص معاملات صوری است. این پایگاه های اطلاعاتی، وقتی با داده های بانکی، مالیاتی و انتشارات ثبتی یکپارچه شود، امکان شناسایی روندهای غیرعادی و هشداردهی پیشگیرانه را فراهم می آورد.

- راستی آزمایی و راستی سنجی مستمر معاملات: به ویژه در معاملات مشکوک (مثلاً نقل و انتقالات پیاپی در مدت کوتاه یا معاملات میان وابستگان نزدیک)، نظام هایی مانند بررسی خودکار مدارک ثبتی، استعلام دارایی های قبلی و منابع مالی، و حتی استعلام بانکی هوشمند می تواند مانع از تحقق معاملات صوری شود.

- ارتقاء همکاری های نهادی: تعامل سازمان ثبت اسناد، بانک مرکزی، اداره مالیات و پلیس اقتصادی برای تبادل اطلاعات، شناسایی موارد مشکوک و اقدام سریع، الزامی است. چنین همکاری هایی، در حقوق تطبیقی اروپا، به شکل "کارگروه های بین بخشی مبارزه با تقلب" پیاده سازی شده و نتایج مثبتی داشته است. (وطنی و همکاران، ۱۴۰۲)

ج) نقش آموزش و فرهنگ سازی حقوقی

هر راهبرد موثر مقابله با معاملات صوری، ناگزیر باید به توانمندسازی آحاد جامعه، و به ویژه افراد فعال در این حوزه (وکلا، سردفتران، قضات و کارشناسان رسمی) توجه کند. ضعف آگاهی حقوقی و بی توجهی به عواقب کیفری و اقتصادی معاملات صوری عمده ناشی از فقر آموزشی و نبود برنامه های فرهنگ ساز هدفمند است.

- آموزش تخصصی قضات و کارکنان اداری: برگزاری کارگاه های تخصصی و دوره های ضمن خدمت با استفاده از مطالعات تطبیقی، آمار پرونده های صوری، و تحلیل مثال های واقعی، موجب ارتقای دانش حرفه ای و حساسیت عملی نسبت به این پدیده می شود.
- ارتقای سواد حقوقی عمومی و فعالان اقتصادی: ترویج دانش حقوقی میان شهروندان، از طریق رسانه های جمعی، بروشورهای اطلاع رسانی و برنامه های آموزش همگانی، در کاهش انگیزه مشارکت در معاملات صوری و ترغیب به پیروی از قوانین نقش کلیدی ایفا می کند.
- تقویت فرهنگ گزارش دهی تخلفات: حمایت قانونی و نهادی از کسانی که فساد و معاملات صوری را گزارش می کنند—همراه با محرمانگی اطلاعات و حمایت از سلامت شغلی—یک عامل مهم بازدارنده است. در برخی کشورها (از جمله آمریکا و فرانسه)، نظام پاداش افشاگران و حمایت قانونی از آنان موجب افزایش شناسایی تخلفات بزرگ شده است.
- نقش نهادهای اجتماعی و اتحادیه ها: همکاری وکیل ها، کارشناسان و تشکل های تخصصی برای تدوین منشورهای اخلاقی، ارائه طرح های آموزشی مشترک با دولت و تقویت ضوابط نظارتی صنفی، می تواند به تحکیم این فرایند کمک کند. (Andersen, ۲۰۲۵)

د) بهره گیری از تجارب حقوق تطبیقی

بررسی و الگوگیری از تجارب کشورهای پیشرو، فرصتی ارزشمند برای پرهیز از آزمون و خطا و تسریع روند اصلاحات در ایران است. نمودهای شاخص به شرح زیر است:

- فرانسه: حقوق فرانسه مقررات دقیقی درباره معاملات صوری (simulation des actes juridiques) وضع کرده است؛ مواد قانون مدنی، دادگاه ها را موظف به بررسی قصد واقعی طرفین کرده، اهمیت ویژه ای برای حمایت از ثبات و اطمینان بازار قائل است. در آرای دیوان کساسیون فرانسه، صوری بودن نمی تواند به زیان اشخاص ثالث با حسن نیت تمام شود. افزون بر این، مقررات شدید کیفری در برابر فرار مالیاتی و تقلب قراردادی وجود دارد. ویژگی مهم دیگر، پذیرش ادله متنوع از جمله شهادت، اقرار، مکاتبات و حتی رفتار طرفین پس از معامله به عنوان قرائن اثبات در سیستم ادله است.
- انگلستان: رویه "Sham Transaction" در حقوق انگلستان با نمونه های آرای مانند Snook v. London West Riding Investment Ltd (۱۹۶۷) مرز روشنی میان معاملات واقعی و صوری می کشد و تأکید دادگاه ها بر اثبات نبود نیت جدی برای انتقال واقعی اموال یا حقوق است. انگلستان با عبور از اصل ظاهر اسناد، محور را بر حمایت از بازار، اعتماد عمومی و اشخاص ثالث بنا نهاده است و نظام های نظارتی و گزارش دهی پیوسته و دقیق را مستقر ساخته است.
- آلمان و سایر کشورها: آلمان نیز با لحاظ اراده واقعی (Willenserklärungen) و امکان استماع هر نوع قرینه علیه اسناد ظاهری، راهکارهای دقیقی برای کشف حقیقت و احقاق حق فراهم آورده است.

بدین ترتیب، توجه به تدوین مقررات روشن و ابداع سازوکارهای پیشگیرانه و حمایتی، الهام گرفته از تجارب مذکور، نقشه راه اصلاحات ساختاری و کارآمد در ایران خواهد بود. (یوسفزاده گندوانی و همکاران، ۱۴۰۱)

۸. جمع بندی و پیشنهادها

معاملات صوری، در مقام یک معضل حقوقی و اقتصادی، ریشه های عمیقی در ساختارهای قانونی، سیستمی و فرهنگی ایران دارد. هرچند مقررات فعلی نظام حقوقی ایران، از حیث نظری بر مقابله با این پدیده تاکید دارد، اما پراکندگی، ضعف هماهنگی دستگاه ها و ضعف های اثباتی، کارآمدی آن را محدود می کند.

تقویت مبارزه با معاملات صوری نیازمند رویکردی جامع، چندلایه و هماهنگ است:

۱. تدوین مقررات جامع و شفاف: نخستین و مهم ترین اقدام، تصویب و اجرای قانونی فراگیر مشتمل بر تعریف صریح، ارائه انواع معاملات صوری، آثار مدنی و کیفری، روش های اثبات و حمایت از اشخاص ثالث با حسن نیت است.

۲. ارتقای شفافیت و ایمن سازی سامانه های ثبت: توسعه سیستم های ثبت الکترونیک معاملات، ایجاد پایگاه های اطلاعاتی فراگیر و روندهای راستی آزمایی سریع و دقیق، بخش مهمی از راهبرد پیشگیرانه خواهد بود.

۳. تسریع و تسهیل دسترسی به ابزارهای اثبات در دادگاه: بازنگری در مقررات آیین دادرسی مدنی و کیفری، گسترش دایره ادله قابل قبول و فراهم آوردن امکان بهره گیری از گزارش های کارشناسی، شهادت اشخاص مطلع و تحلیل تراکنش های بانکی و مالی، سد بزرگی در برابر سوءاستفاده از صوریات خواهد بود.

۴. آموزش هدفمند قضات، وکلا و فعالان اقتصادی: سرمایه گذاری ساختاری بر تربیت نیروی انسانی متخصص، به همراه فرهنگ سازی عمومی، رفتارهای هنجاری را تغییر داده و ریسک شرکت در معاملات صوری را افزایش می دهد.

۵. حمایت هدفمند از اشخاص ثالث سالم: مقررات حمایتی ویژه در فرض ابطال معاملات صوری باید تدوین شود تا امنیت فعالان اقتصادی و اعتماد عمومی به اسناد رسمی حفظ شود.

۶. الهام از تجربیات بین المللی: عطف توجه به رویه ها و قوانین کشورهای پیشرو، هم در سطح نظری و هم عملی، در تسریع فرآیند اصلاحات و اجتناب از تکرار خطاهای ساختاری مفید خواهد بود.

۷. اصلاح ساختار نظارتی و نهادی: گسترش همکاری های فراسازمانی، انگیزه بخشی به افشاگران و ایجاد بسترهای گزارش دهی امن، ستون فقرات مقابله پایدار با معاملات صوری است.

در نهایت، موفقیت نظام حقوقی ایران در مهار معاملات صوری، منوط به تلاقی چندین راهبرد—قانون گذاری هوشمند، فرهنگ سازی پایدار، توانمندسازی نهادهای اجرایی و الهام از تجارب تطبیقی—خواهد بود. بدون این اصلاحات، استمرار معاملات صوری هم امنیت حقوقی، هم سلامت اقتصادی و هم اعتماد عمومی را تهدید خواهد کرد. اصلاح و مدرن سازی نظام مقابله با معاملات صوری، ضرورتی استراتژیک برای حفاظت ماهیت عدالت و سامان اقتصادی کشور به شمار می آید.

۹. منابع

- ابراهیمزاده. (۱۳۹۹). بررسی ماهیت حقوقی معامله اکراهی با معامله اضطراری. تحقیقات حقوق قضایی، (۱)، ۱۹۷-۲۱۲.

- ابری مطلبی گلعدانی. (۱۴۰۳). لزوم فقهی-حقوقی استفاده از الگوی قرارداد هوشمند با هدف حذف معاملات صوری و اثر آن بر آینده کشور. فصلنامه علمی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی، ۱۱(۴)، ۱۱۱-۱۳۰.
- امیدوار، شیداییان، بیرنگ، یگانه، عمرانی فر، عدنان. (۱۴۰۲). واکاوی معامله به قصد فرار از دین بر مبنای اصل امنیت قراردادی. آموزه های فقه و حقوق جزاء، ۱(۴)، ۱۰۵-۱۲۵.
- جوادی، باباپور، محمدجوزانی، عبدالعلی. (۱۴۰۱). مسئولیت دولت اسلامی در مقابله با معاملات صوری و راهکارهای آن. مبانی فقهی حقوق اسلامی، ۲۹(۱۵)، ۱۰۴-۱۱۹.
- غلامی، شهبازی نیا. (۱۳۹۶). جایگاه تاثیر ثقل نسبت به اصول و قواعد حقوقی. تحقیقات حقوقی بین المللی، ۹(۳۴)، ۱۰۱-۱۴۲.
- فروغی، وحید، میرخلیلی. (۱۳۹۸). بررسی آثار حقوقی جرم انگاری معامله به مال غیر. ماهنامه جامعه شناسی سیاسی ایران، ۲(۱)، ۲۸۹-۳۰۹.
- هاشمی، سید احمدعلی، توکلی کیا، امید. (۱۴۰۲). پیدایش و سیر تحولات نظریه علت تعهد در تاریخ حقوق فرانسه. فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، ۵(۱۷)، ۱۵۱-۱۹۶.
- وطنی، زمانیان، سلطان احمدی. (۱۴۰۲). تحلیل اقتصادی — تطبیقی نظریه نقض کارآمد با مسئولیت قراردادی در حقوق ایران، فرانسه و کامن لا. فصلنامه دیدگاه های حقوق قضائی، ۲۸(۱۰۲)، ۹۷-۱۲۶.
- یوسف زاده گندوانی، نیک نژاد، قنبرپور، بهنام. (۱۴۰۱). قرارداد آتی در حقوق ایران و فقه امامیه. فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۱۴(۴)، ۲۳۳-۲۴۶.
- Andersen, H. (۲۰۲۰). MENA Businesses and Global Trade: Conflicting Rule of Law Approaches and Transaction Costs. Asian Journal of Law and Society, ۱-۳۲.
- Anku-Tsede, O. (۲۰۱۳). Formal Enforcement Mechanisms and Informal Transactions. European Journal of Business and Management, ۵, ۱۰.
- Benelfakih, E. (۲۰۲۴). The types of formality in legal transactions. Law Journal of the National Academy of Internal Affairs, ۴(۱۴), ۳۲-۴۰.
- Harahap, Z. A. A. (۲۰۲۰). Reconstruction of Online Gambling Sanctions in Indonesia: A Comparative Analysis of Ta'zir Sanctions and Penalties of the Electronic Information and Transaction Law. Al-Istinbath: Jurnal Hukum Islam, ۱۰(۱), ۱۳۰-۱۵۳.
- Kasim, M. I. M., Chik, W. M. Y. W., Mohammad, M., Fadzli, A. I. M. (۲۰۲۰). Revitalizing Al-Mu 'āṭah: Shāfi'ī Perspectives On Non-Verbal Transactions In Shari'ah Trade Law. al-Qanatr: International Journal of Islamic Studies, ۲(۲), ۴۸-۵۵.
- Lee, Y. S. (۲۰۱۹). Legal Frameworks for Business Transactions and Economic Development. S. III. ULJ, ۴۴, ۲۷۲.
- Purwanto, M. R., Supriadi, S., Sularno, S., Rokhimah, F. (۲۰۲۲). The implementation of Maqasid Al-Sharia values in economic transactions of the Java community. KnE Social Sciences, ۱۲۰-۱۲۹.
- Spruk, R., Kovac, M. (۲۰۱۹). Transaction costs and economic growth under common legal system: State-level evidence from Mexico. Economics Politics, ۳۱(۲), ۲۴۰-۲۹۲.
- Trebilcock, M., Leng, J. (۲۰۰۶). The role of formal contract law and enforcement in economic development. Va. L. Rev., ۹۲, ۱۰۱۷.
- Wulandari, M. (۲۰۲۰). Legal Review of the Validity of Electronic Deeds in International Business Transactions: An Indonesian Notary's Perspective. Jurnal Indonesia Sosial Teknologi, ۶

